
TÍZ ÉV TÁVLATÁBÓL

KULCSÁR KÁLMÁN

Tíz esztendő után

(Politikai perspektívák és problémák)

I.

Az 1988. év tartalmilag a fordulat éve volt Magyarországon. Akkor is az volt, ha ma nem így szokás számon tartani, ha látszólag abban az évben a „szocialista” állami és társadalmi rend formai változások nélkül élt tovább, s ha minden fontos kérdésben elvileg először az MSZMP Központi vagy Politikai Bizottsága döntött. A továbbiakban azonban még ez a gyakorlat is egyre inkább formaivá vagy éppen látszólagossá vált. S midőn – ugyancsak a pártvezetés határozata után – az országgyűlés elfogadta az 1988. évi VI. törvényt a gazdasági társaságokról, amelyet azután a gazdasági élet liberalizálását előrevivő további törvények, majd a gazdasági társaságokról szóló törvény teljes liberalizálása követett – minden ellentétes politikai megnyilatkozás ellenére –, aligha volt kétségbe vonható, hogy az ország új útra lépett.

Azért hangsúlyozom mindezt, mert az új rend kezdetét jogilag az 1989. évi XXXI. törvény, az alkotmány elfogadásától, politikailag pedig az 1990. évi tavaszi választástól számíthatjuk. Az átalakulás folyamata azonban – először elméleti szinten (saját munkáimból csak kettőt említek: Kulcsár 1980, 1987), majd az új alkotmány és más jogszabályok alapelveinek elméleti kimunkálásával, 1988-tól kezdődően pedig a kormány által előterjesztett jogszabályokkal kezdődött. Az átmenet – adott esetben az akkori országgyűlés által elfogadott törvényekre épülve – már jóval korábban megindult. A különösen fontos törvények országgyűlési vitáját – esetenként a legnevesebb külföldi szakér-

tők bevonásával – Németh Miklós kormányának igazságügyi vezetése alapos „belső” vitával készítette elő. (1989. április 25–27. között például a legnevesebb nyugati alkotmánybírószági elnökök, alkotmánybírák, igazságügyi vezetők és tudósok vitatták meg a készülő alkotmány alapelveit. L. International Conference... 1990.) Az akkor alkotott törvények – valamint jó néhány korábbi is – szinte változatlan formában még évekig hatályban maradtak, egyesek ma is érvényben vannak. (Az átalakulás összefüggéseire l. Kulcsár 1991, 1994.)

Az átalakulás tehát folyamatosan történt, és e folyamat nagyon fontos jogszabályokban is nyomon követhető, – 1988-ban és 1989-ben is. Jogilag és természetesen politikailag is az új alkotmány, majd az 1990. évi választások hozták el a valódi fordulópontot. Az átalakulás tíz éve azonban – talán többek várakozása ellenére – társadalmilag, gazdaságilag, jogilag, s a „fejekben” távolról sem oldott meg minden problémát. Az elmúlt tíz esztendőre gondolva akár csalódottak is lehetnénk, és bizonyosan sokan csalódottak is, ráadásul nem mindig minden alap nélkül. Elegendő csak arra gondolni, hogy a harmincas évek közepén az egy főre jutó bruttó nemzeti össztermék Magyarországon és Finnországban még azonos nagyságú volt. Ma pedig északi rokonaink már messze előttünk járnak. Ez természetesen *nem* az utolsó tíz esztendő „bűne”. Kétségtelen azonban, hogy az elmúlt évtized hibái, rossz koncepciói, sőt értelmetlen rombolásai nélkül az ország már jobban állna.

Visszapillantva a valamivel több mint ötven évvel ezelőtti helyzetre, megállapítható, hogy az 1944 végén létrejött ideiglenes kormány – megalakulásától – sajátosan „súlyozott” többpárti együttműködésre épült. Jóllehet az 1945. évi választások után polgári típusú többpártrendszer jött létre a Kisgazda Párt abszolút többségével, a kormány összetétele és a tényleges hatalmi viszonyok – szovjet nyomásra – sajátos jelenségekről árulkodtak. (Ilyen volt például a koalíciós kényszer az abszolút többséget szerzett Kisgazda Párt számára és ebből adódóan az a tény, hogy a kommunista vagy más baloldali pártok kezébe kulcsfontosságú tárcák kerültek.) Az 1947. évi választásokat követő kétéves átmeneti időszakban a politikai viszonyok – a megszálló hatalom jelenlétét nyíltan is felhasználva – erőszakos politikai nyomásra alakultak.

Magyarországon a modern politikai és államszervezet, nem utolsósorban a többpártrendszer az 1867. évi kiegyezést röviddel megelőzően, gyakorlatilag azonban inkább azt követően jött létre. Ez a rendszer, kisebb zavarokkal ugyan, mégis nyolcvan évig működött. A modern pártrendszer azonban ebben az időben olyan körülmények között fejlődött ki, amelyeknek megfelelően az uralkodó helyzetben lévő politikai pártnak mindig sikerült – egy vagy két esettől eltekintve – saját kormányzati hatalmát a választásokon fenntartani. Valójában azonban a több-

párti rendszer ellenére sem alakult ki igazi parlamenti „váltógazdaság”. Ez a történelmi sajátosság a második világháborút követő években – a pártok vezetőinek részbeni eliminálásával, illetőleg kényszerű visszavonulásával, esetleg együttműködésre kényszerítésével, szovjet közreműködéssel – megkönnyítette az egypárti rendszer bevezetését.

Igy azután – jóllehet a második világháborút követő egy-két év ígéretesnek tűnt – a megszálló hatalom jelenléte, a közéletbe való beavatkozása eleve lehetetlenné tette a parlamenti erőviszonyok valóságos érvényesülését. Ez a helyzet kialakult már a békeszerződés „tág” értelmezése alapján, s fennmaradását biztosította a békeszerződést követően a szovjet csapatok további jelenléte. A kialakult gyakorlat jórészt már a parlamentarizmus megsemmisítése és a szovjet rendszerrel való helyettesítése előtt is jelentős torzulásokat eredményezett. Az egyes feltételezésekkel ellentétben jelentős „demokratikus deficit” volt jelen az 1945. évi választások után is. A békeszerződés biztosította a szovjet csapatok további jelenlétét és ezzel az amúgy is „kikezdett” demokratikus berendezkedésnek a szovjet rendszert másoló átformálását is.

Messzire vezetne a Magyarországra kényszerített „szocialista” rendszer elemzése. Mindössze két sajátos, később is ható vonásra szeretnék rámutatni.

Az első: ismert, hogy főleg a „szocialista” rendszer kezdeti éveiben „hithű”, a korábban az illegális marxista pártban is dolgozó párttagok kerültek börtönbe (nem kevesen a „siralomházba”). A „szocialista” periódus első éveinek büntető ítéleteit túlélő „párthívek” közül – elsősorban az ötvenes évek közepén elindult „felülvizsgálatok”, enyhítések és kegyelmek után – jó néhányan (a legtipikusabb példa erre Kádár János) hosszabb-rövidebb idő elteltével *visszatértek* a párt és az állam akár igen magas beosztású vezetői közé: Maga Kádár János az 1956. évi forradalom után az MSZMP első embere lett. Más, korábbi, esetleg addigi pályafutásuk során nagyon is merev magatartású, majd elítélt „párthívek” – az amnesztia után az ellenkező utat követve – a politikai ellenzék soraiba léptek. Közülük jó néhányan jelentős szerepet játszottak az 1956. évi forradalomban, és ismét a büntetettek sorába kerültek. Többen közülük szabadságuk után a kibontakozó, és végül a rendszerváltozáshoz vezető mozgalomban is jelentős szerepet vállaltak. A rendszerváltozás folyamatában pedig a magyarországi „szocialista” időszak politikai, közigazgatási, illetőleg szellemi elitjének tagjai közül – a változás érdekében folytatott tevékenységük alapján – számosan integrálódtak a kialakuló politikai és főleg szakmai vezető rétegekbe. Igaz, az életkor előrehaladtának függvényében e csoportok tagjai közül egyre kevesebben játszhattak aktív politikai szerepet, és így a fiatalabb korcsoportoknak a politikai, közigazgatási stb. tevékenységbe való bekapcsolódása ma már

egyre erőteljesebbé – ha nem is mindig szerencsésé, főleg nem elegendővé – válik. Ebből következik, hogy a korábban politikai vezető szerepet ellátó „rendszerelváltók” soraiban – ha természetesen jó néhányan korábban sem őrizték meg irányító pozíciójukat – a „szerepváltás” egyre gyakoribb és határozottabb. Erre lehetőséget biztosít az 1998. évi országos és helyi választások eredménye is. Kérdés azonban, hogy például az MSZP – mint az egykori uralkodó párt utóda – mennyire képes kihasználni ezt az alkalmat a „politikai tisztulásra”.

A második folyamat is lezárulóban van. Az évek előrehaladtával, a rendszerváltozás időszakától kezdődően mind a mai napig – egyre csökkenő mértékben ugyan – mégis sajátos *átrendező*-*dés* figyelhető meg. Az egykori Magyar Szocialista Munkáspárt helyzetéből következően a rendszerváltozás időszaka előtt nem csupán a politikai, hanem a szakmai (különösen a gazdasági) elit nagy része is az uralkodó párt tagja volt, jó részük valódi szellemi, politikai vagy éppen érzelmi elkötelezettség *nélkül*. A rendszerváltozás menetében a korábbi párttagok egy része új politikai pártot választott, illetőleg többségük pártonkívüliként tevékenykedett és tevékenykedik. Minthogy napjainkban a pártok túlnyomórészt „választási” pártok, a karrierszemponatok elvileg jóval kevésbé vihetik az embereket a politikai pártokba, pártokhoz, mint korábban.

Ilyen előzmények, és a „szocialista” rendszer után szinte természetes, hogy a polgári demokratikus politikai rendszer kialakítása és működése bizonyos nehézségekkel járt az 1990. évi első szabad választások után is. A polgári politikai rendszer „helyreállítása” nem lenne pontos kifejezés. A létrejött politikai rendszerben *keverednek* a második világháború előtti, „hagyományos” magyar parlamentarizmus jegyei a háborút követő rövid életű, és a megszálló hatalom ellenőrzése alatt működött sajátos demokrácia bizonyos *hagyományai a modern demokráciák új intézményeivel és politikai rendjével*. Felépítése és működése tehát – ebből következően – nem teljesen felel meg a letisztult demokratikus politikai rendszer sajátosságainak (túlságosan nagy létszámú képviselőház működik, amit befolyásol a sajátos választási mechanizmus; hiányzik – egyre inkább problémákat okozva – az országgyűlés második kamarája; súlyos nehézségekre vezet az Alkotmánybíróság választásának gyakorlatban kialakult, a vonatkozó törvénytől eltérő rendszere stb.).

II.

Mind a mai napig sem alakult azonban még ki a modern, az országot – ha szükséges, kooperációval, s nem a feltétlen szembenállással – kormányzó *stabil politikai intézményrendszer*. A pártok egymással szemben szinte *ellenséges* viselkedése a par-

lamenti munka eldurvulásához és ezzel kisebb hatékonysághoz vezetett. A parlamenti pártok számára egyre érdektelenebbé vált a konstruktív együttműködés (legfeljebb akkor és oly mértékben hajlanak erre, amidőn és amennyire a választások eredményei egyeseket koalícióra kényszerítenek). A konstruktív együttműködés, sajnos, egyébként is nagyon kevésbé volt jelen a magyar parlamentarizmus korábbi történetében. Nehezen sikerül megtalálni tehát a „konstruktív” egyensúlyt egyrészt az ország érdekében ható alkotó kezdeményezés, másrészt a politikai pártok tevékenységéhez szükséges, ám az ország és a politikai rendszer folyamatos működéséhez ugyancsak elengedhetetlen kritika között. Ennek megszokott következményeként az ország érdekeit szolgáló ellenzéki indítványok túlnyomórészt ugyanúgy kormánypárti ellenzést váltanak ki, ahogyan általában az ellenzék is elutasítja a racionális kormánypárti javaslatokat. A javaslatok sorsát tehát általában meghatározza az a pusztán tény, hogy a Tisztelt Ház melyik oldaláról érkeztek, hiszen a döntés aligha függ a racionális megfontolásoktól. Így a parlament munkájában óhatatlanul a primitív elutasítás, illetőleg a hatalmi pozíció – akár átgondolatlan – felhasználása válik meghatározóvá a racionális megfontolás helyett.

Aligha tévedek annak megállapításával, hogy a – a törvényhozók és a lakosság – parlamenti vitákkal szemben mutatkozó és sajnos fokozódó érdektelensége összefügg a konstruktivitásra kevésbé törekvő országgyűlési képviselői vagy pártmagatartással. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Mikszáth Kálmán korában akár még elfogadható is lehetett az „ugyan jól odamondogatott az ellenzéknek” (A Noszty fiú esete Tóth Marival) attitűd. Am ez ma, a komplex társadalom hallatlanul összefüggő viszonyainak megítélésében és a megfelelő döntés kialakításában már aligha elegendő. Természetesen a fordított irányultságú magatartás sem.)

Röviden: a modern parlamentarizmus gyakorlatában valóban megszokott elem a pártkritika, ám nem kevésbé kívánatos – az ország egésze szempontjából – a konstruktív magatartás sem. Valójában természetes jelenség a politikai pártok közötti versengés. Ez feltehetően nemcsak a mai, hanem a jövő demokratikus politikai rendszerének is fontos, bár távlatilag aligha minden változás nélküli eleme. Ez a versengés azonban nem lehetne öncélú, és károsná válhat az ország egészének alapérdekeivel szembeni, pusztán a pártérdeket követő magatartás.

Az újonnan demokratikussá vált államokban (sajnos Magyarországon is) az ilyen konstruktív magatartás nehezen jelenik meg. Ennek részben távolabbra, részben közelebbre vezető összefüggései vannak. Az új jelenségek gyakran régi gyökerekből és mintákból következnek. Erre a körülményre vezethetjük vissza a történelem sajátos útjait, esetenként szinte előre látható, máskor viszont váratlan fordulatait. A rendszerváltozás fo-

lyamatában kialakult új demokráciák (ahol nem keletkeztek olyan átmeneti formációk, mint pl. 1989. évi felkelést követően Romániában, vagy nem indult olyan polgárháború, mint 1991-ben az 1918-ban mesterségesen kialakított Jugoszláviában) igyekeztek követni *a saját hagyományaikkal vegyített* nyugati mintákat. Hogy a gyakorlatban mégis sok tekintetben új jelenségeket hoztak létre, annak okai sokrétűek. Egyrészt az új jelenségeknek gyakran régi gyökereik és mintáik vannak, másrészt a helyesen (esetenként helytelenül) felfogott *politikai célszerűség* is közrehat az intézmények kialakításában. (Már a mai kormányzat idején született példa Magyarországon az az ellenzék által – eredménytelenül – az alkotmánybíróság elé vitt jogszabály, amely szerint az országgyűlés – az ülésszak idején – csak háromhetente ülésezik.)

Az eddigi magyar választásokon az országgyűlésbe jutott pártok sajátos változásokon mentek keresztül. Az 1990-ben kormányt alakító három párt közül mára egyik sem őrizte meg akkori arculatát. Az első választásokon 164 mandátumot szerzett Magyar Demokrata Fórum kettészakadt. S bár mindkét része (elsősorban mégis inkább a mára már teljesen elgyengült, esetenként már csak „az egyéb pártok” gyűjtőfogalom alatt „szereplő” Magyar Demokrata Néppárt) Antall József örökségére hivatkozik, ezt a hagyományt a valóságban egyik sem folytatja, de nem is folytathatja az elhunyt miniszterelnök politikáját. Nélküle ez a politika aligha lenne is megvalósítható. Antall József politikájának jelentős teljesítménye volt ugyanis – s ez az elhunyt miniszterelnök komoly politikusi képességeit igazolja –, hogy sikerült összetartania az MDF különböző eszmeiséget és célokat követő, többé-kevésbé eltérő elemeit és szemléletét. Antall József a meglehetősen heterogén MDF és szövetségesei politikai törekvéseit nagyjából még koherens politikában egyesítette. E politika sikere egyébként, bár negatív módon, mégis igazolódtott az 1994. évi választások során. Antall József halálát követően szélsőséggé váló MDF súlyos vereséget szenvedett. (Mindössze 38 mandátumhoz jutott.) A vereség legfontosabb következménye a párt kettészakadása volt. Az MDF, „politikai önvizsgálata” ellenére, az 1998. évi választásokon egyedül sem járt sikerrel, csupán azok a jelöltjei szerezhettek mandátumot, akik egyúttal a Fideszt is képviselték. Az amúgy is meglehetősen heterogén párt kettészakadásából létrejött új „politikai erő”, az elsőként Szabó Iván vezette Magyar Demokrata Néppárt – jóllehet az új „tábor” az „anyapárt” jó néhány tekintélyes, sőt vezető képviselőjét tömörítette – nem vált jelentős politikai erővé. Egyetlen képviselőt sem küldhetett az Országgyűlésbe. Miután az MDF sem érte el a szükséges küszöböt, s tagjai parlamenti részvételét gyakorlatilag csupán a Fidesszel kötött szövetségnek köszönheti ugyanúgy a KDNP néhány vezetője is a Fidesz jóvoltából és színeiben szerzett mandátumot. A magyar

Demokrata Néppárt néhány tagja is így jutott államtitkári, nagyköveti stb. pozícióhoz. (Az MDF támogatottsága – noha elnöke miniszteri tárcát (IM) kapott – igen alacsony: 1999 első hónapjaiban 2-3% körül ingadozott. Napjainkban észlelhető a kettészakadt párt újraegyesítésre való törekvés. Ráadásul a vezető kormánypartokban, a Fideszben vagy a kisgazdapártban bizonyos gyanakvás figyelhető meg kisebb koalíciós partnerük iránt.)

Antall József és utóda (Boross Péter) koalíciós partnerei is sajátos utat jártak be. A Független Kisgazda Párt vezető rétege az első kormányzati ciklus végére szétesett. A gyakorlatban a kormányzati periódus befejezéséig „elhasználódott” a párt parlamenti képviselőinek többsége. A korábban a párton belül kisebbségbe került részéből kovácsolódott ki az új, Torgyán József vezette politikai erő. Ez az elődjénél jóval radikálisabb, s kevésbé az 1945-ben hatalomra került FKGP hagyományait és stílusát folytató párt létszámban, pártfegyelemben és szervezetségben túlszárnyalta az 1994. évi választásokig kormányon maradt elődjét, s a hazai jobboldali erők egy része is vonzáskörébe került. Az 1998. évi választások a párt 1994. évi eredményeihez képest (26 mandátum) jelentősen megnövelték az FKGP országgyűlési képviselőinek számát (48 mandátum). Ezzel sikere az 1990-ben elért teljesítményét (44 mandátum) is meghaladta. Úgy tűnik, hogy legalábbis egyelőre – a Fidesz és a kisgazdapárt együttműködése szorosabbá vált a köztársasági elnök megválasztása óta. Ebből következően a kormányfő és pártja engedékenyebben kezeli némely kisgazda miniszter szakmai vagy politikai balfogásait.

A Kereszténydemokrata Néppárt az 1990. évi választásokat követően, az MDF vezette koalíció időszakában rendezett és egységes képet mutatott. Talán a jövőt is előrevetítő egyetlen zavaró jelenség a párt korábbi elnökének eltávolítása, a vatikáni nagykövetté való kinevezése volt. Ez már sejtetett valamit a párt későbbi belső küzdelmeiből. A küzdelem azonban jóval később, az új választások után is évekkel robbant ki. A Kereszténydemokrata Néppárt nem bírta el az 1994. évi választási reményeinek szétfoslását. (A választás eredményeként 22 országgyűlési képviselővel – 1990-hez képest egy fővel több – rendelkezett.) Új vezetés alatt szerveződve, politikailag egyre inkább radikalizálódva, végül is kettészakadt. A polgári konzervatívizmust megőrizni, de modernebb elemekkel is vegyíteni kívánó része a Fidesz-Magyar Polgári Párthoz csatlakozott (képviselői közül néhány – a Fidesz színeiben – 1998-ban is bejutott a képviselőházba). A párt megmaradt erői úgy hitték, hogy a kisgazdapárttal szövetségben dolgozva és az európai kereszténydemokráciánál jóval szélsőségesebb párt újjászervezésén eredményesek lehetnek. Ám 1998-ban képviselői mandátumhoz nem jutottak, s ma már elmondható, hogy a kormányba lépett

kisgazdapárttól is eltávolodnak. Legújabban – úgy tűnik – a bal-közép (MSZP) felé közelednek.

Az 1990. évi választások után kormányra nem került pártok sajátos utat jártak be. Közülük az akkor legerősebb, a Szabad Demokraták Szövetsége nem a hagyományos magyar, nem is a mai nyugati, hanem valamilyen történelmileg „lejárta” doktriner liberalizmust követett. Ráadásul az elvek és a gyakorlat jelentős különbségével. (Ez a „liberalizmus” kevésbé érvényesült ugyanis akár a párt belső életében is.) Ezzel egyrészt mind távolabb került a rendszerváltozás idején még vele együttműködő, akkori ellenzéki pártok többségétől, másrészt – az MDF-fel kötött politikai alku révén (amelyben egyetértett az ún. „kancellári kormány” bevezetésével) – sikerült elfogadtatnia, hogy a köztársasági elnököt az országgyűlés válassza meg. Ezzel biztosította a már említett, 1989. évi népszavazáson igen kis többséggel elért, lényegében az MDF rossz taktikájának köszönhető sikerét. (Mint ismeretes az MDF az 1989-ben a népszavazástól való távolmaradásra szólította fel híveit. Az MDF és az SZDSZ említett távolodásának jelei tehát már ezen az ún. „négyigenes” népszavazás idején megmutatkoztak. Ekkorra ugyanis, a már korábban, a népszavazási kampány során meghirdetett kérdések közül hármat az országgyűlés megoldott. Így a népszavazásnak kizárólag csak az SZDSZ és az MDF között, a köztársasági elnök megválasztása módjában kialakult vitában volt értelme.) Ezzel az SZDSZ megakadályozta, hogy a lakosság – széles körű választással – a köztársasági elnöki székbe segíthesse valamilyen, a „szocialista” rendszer megváltoztatásában hatékonyan közreműködő, népszerű politikust. Ezzel azonban a köztársasági elnökválasztást hosszabb távra is pártalkuk tárgyává tette, így lefokozta jelentőségét. Az 1990. évi választásokon azonban a lakosság az SZDSZ radikalizmusát még 92 országgyűlési képviselői hellyel „honorálta”. Az SZDSZ politizálásával kapcsolatban felgyűlt tapasztalatok azonban ezt a számot 1994-ben már 69-re, 1998-ban pedig 24-re csökkentették (a parlamenti helyek 6,22%). A közvélemény-kutatások szerint támogatottságuk azóta is csökkent, 1999 első hónapjaiban 4-5% körül mozgott, és ez az arány gyakorlatilag 2000-ben sem változott. Ezek a számok körülbelül megfelelnek az európai országokban működő liberális pártok arányának. A párt törekszik arra, hogy kiemelkedjen, ám a képviselt ideológiájuk és politikai törekvéseik nem letisztultak, egyes elvek és nézetek támogatása nem egységes, úgy tűnik a válságból még nem jutott ki. Egyelőre kétséges, hogy a jelentős napilap-, folyóirat-, és széles értelemben vett „irodalmi” támogatás ellenére egyáltalán sikeres lehet-e. 2000 őszén az SZDSZ vezetőcserére készül, de ennek politikai összefüggéseiről ma még keveset tudunk.

III.

Az 1990. évi választásokon még legerősebb pártként szereplő MDF és szövetségesei, illetőleg az ellenzéket alkotó pártok közötti politikai és ideológiai távolság – 1994-ig – egyre növekedett. Részben mert az MDF egy része visszatekintgetett a II. világháború előtti Magyarország közjogi, sőt bizonyos politikai-ideológiai eszmei áramlatai felé, másrészt mert az átmenet nehézségei mindinkább élezték a konfliktusokat a politikai pártok között. (Nem feledhető: egyes pártpolitikusok az átmeneti helyzetet saját anyagi gyarapodásukra is felhasználták.) Egyébként a pártok mindegyike elkövetett olyan hibákat, amelyek önmagukban is alkalmasak voltak az éppen kialakított és még továbbfejlesztendő állami és politikai rend egyes elemeinek szembeállítására.

A rendszerváltozás és az átmenet végrehajtása példa nélküli feladat volt. Aligha csodálható tehát, hogy az 1990. évi választások eredményeként kormányzati pozícióba került pártok politikai és közigazgatási tapasztalatlansága (a leváltottak helyébe lépő, közigazgatásban járatlan emberek, valamint a leváltástól féltő köztisztviselők ezt a tapasztalatlanságot aligha korrigálták), a magánosítás és az egyre észrevehetőbben erősödő külföldi tőkebefektetés következményei hibás döntésekre is vezettek. Mivel e hibás döntések lehettek egyszerűen csak a tapasztalatlanság következményei, ebből adódóan származhattak a történelmi minták megalapozatlan követéséből, időszerűtlen aktualizálásából is. Következhetnek azonban – adott esetben – politikai kényszerekből, a múlt hatásainak rossz kiszámításából, sőt a „szocialista” társadalommal való szembenállás jelzésének pusztá ideológiai kényszeréből is. Mindennek a következménye az MDF gyengülése, ebből is adódó az 1994-es elhibázott választási stratégiája, s végül a párt ellenzékbe szorulása lett. Az ezt követő pártszakadás, majd az a tény, hogy 1998-ban az országgyűlésbe való bejutása mint pártnak nem, s egyénileg is csak a Fidesz támogatásával (közös képviselőként) sikerült, nem túl biztató a párt jövője számára. Megerősödése – ha az azonos ideológiát elfogadó pártok koncentrációjára sikeres lesz – mégsem tekinthető kizártnak.

Több oka is van annak, hogy az 1994. évi választások az 1990-ben számszerűen alig jelentős baloldali erők számára váratlanul nagy sikereket hoztak. A szocialista párt 209 megválasztott képviselőjével a szavazatok 54,4%-át szerezte meg.) Jóllehet hivatalosan egyik politikai párt sem hirdette – némi nosztalgikus kivétellel – akár a második világháború előtti, akár a háborút közvetlenül követő viszonyok helyreállítását, mégis akadtak olyan erők az országban, amelyek a múlt különböző időszakainak restaurálására törekedtek. Ezek a törekvések többségükben ugyan nem az ország teljességére vagy politikai rendszerének egészére vonatkoztak, mégis legszélsőségesebb formában

ilyenként is jelentkeztek. Mindenesetre alkalmasnak mutatkoztak arra, hogy megkérdőjelezzék a demokratikus berendezkedés első négy esztendejének eredményeit. Ez, illetve a gazdasági átalakulás kemény tényei jelentősen rombolták a politikai berendezkedés euforikus és illúziókkal teli képzetét. Mindez az 1994. évi választásokon meghozta az „eredményét”.

Nem tekinthetjük tehát véletlennek, hogy a második parlamenti választások az éppen átalakuló kelet-közép- vagy kelet-európai államokban valamilyen formában a szociáldemokratává alakuló „szocialista” pártokat juttatták hatalomra, ha többnyire koalíciós kormányzatok vezető erejeként is. Mivel e kormányoknak kellett megbirkózniuk az átalakulás kemény feladataival (Lengyelországban ráadásul egy rosszul kezelt időjárás katasztrófa és árvíz súlyos következményeivel is), már 1997-ben megmutatkozott (s ez a jövőben sem kizárt), hogy az inga ismét a túloldalra lendült és a választók elfordultak a sok illúzióval várt szocialista, hivatalosan már szociáldemokrata kormányoktól. Gyakorlatilag ugyanúgy, ahogyan néhány évvel ezelőtt elfordultak az első demokratikusan választott, s talán még több illúzióval várt, új pártok vezette kormányoktól is. A „szocialista” vagy szociáldemokrata kormányok ráadásul a kelet-közép-európai országokban történetileg még mindig jobban sebezhetőek a többinél. Lengyelországban ez a fordulat – ahogyan jeleztem – már az 1997. évi választásokon bekövetkezett. (Kvasnievski szociáldemokrata elnök 2000-ben való újraválasztása azonban újabb fordulatot jelezhet.) A politikai inga a korábbi „szocialista” országokban mindig nagy valószínűséggel csap át az ellenkező oldalra. Kevés párt rendelkezik olyan stabil választótömeggel ugyanis, amely szilárd, akár világnézeti kötöttségű meggyőződéssel elviselné a történeti szükségből adódó nehézségeket is a jobb jövő reményében. A választási „inga” mozgását jelentős mértékben „még” az egyént ért közvetlen hatások és pártpropagandák irányítják. (Itt azonban meg kell jegyezni azt is, hogy – a hazai tapasztalatok szerint – négy kormányzati esztendő ma már aligha elegendő a valóban kimunkált, koncepciózus politika megvalósítására.)

Magyarország ebből a szempontból bizonyos fokig sajátos utat járt be. Az 1994-ben hatalomra jutott szocialista és szabad-demokrata koalíció több mint félesztendei habozás után, végül határozott privatizációs és pénzügyi megszorító politikába kezdett. Ennek a politikának a hatására – igaz, nem a visszaélésekből fakadó botrányok nélkül – végül is a növekedés felé mozdult az ország. Ez az „elmozdulás”, amely statisztikailag világosan kimutatható (bár a gazdaságban és a lakossági jövedelemben nem mindenütt látható), megalapozottnak tűnő reményt kelt az európai középhez való lassú felzárkózásra.

Ám e felzárkózásra reményt adó politikának – amelynek eredményeit csak 1997-ben, sőt erőteljesebben csak 1998-tól le-

hetett megtapasztalni – kezdettől fogva két gyenge pontja mutatkozott. Az első a hatalmon lévő politikai pártok helyzetét érinti. A kormányzó pártoknak ugyanis olyan politikát kellett folytatniuk, amely kezdetben aligha hozhatott látványos eredményeket. Különösen olyanokat nem, amelyeket Magyarországon például az átmenet első időszakában uralmon lévő MDF vezetette kormányzattól vártak. A nem kis illúzióval várt eredmények elmaradása szükségszerűen gyengítette az akkori kormányzó pártok helyzetén kívül a rendszerváltozás hitelét is. Még akkor is így van ez, ha például a magánosítás folyamatában jelentkező visszaélésektől vagy más korrupciógyanús üzelmektől – minthogy ezek többnyire a szóbeszéd szintjén jelentkeztek, nemritkán pedig kudarcral végződő akciókból váltak ismertté – ezúttal eltekintünk.

A második gyenge pont: a kormánypozíció hatása az 1994-ben uralomra került pártokra. Az MSZP-nek „természetes” társadalmi bázisával – bizonyos időre és mértékben – szembekerülve úgy kellett politizálnia (megvalósítva a halaszthatatlan és kemény gazdasági intézkedéseket), hogy elkerülje a belső szakadást, a pártvezetést fenyegető megosztottságot, és természetesen korábbi szavazói tömeges elvesztését. Olyan sikerek elérésére kellett törekednie, amelyekre támaszkodva korábbi szavazóinak jelentős részét is visszanyerheti az 1998. évi választásokig. Hasonlóan veszélyessé vált az SZDSZ helyzete is. Várható szavazatainak aránya az MSZP-hez viszonyítva jobban csökkent, hiszen a közvélemény a kemény döntéseket – joggal vagy anélkül – elsősorban az SZDSZ befolyásának tulajdonította. Az SZDSZ imázsának javítása érdekében „embert is áldozott” – (a sikeres politikusként aligha mondható) Pető Iván pártelnököt. A választásokig nem kívánta egyértelműen megkérdőjelezni az MSZP-vel kötött „házasságát” sem. Az 1998. évi gyenge választási teljesítménye után az SZDSZ ma már lényegében elhibázottnak tekinti a szocialistákkal való négyéves együttműködését is. Ennek ellenére – legalábbis az országgyűlési politika „ingoványában” – rákényszerülnek az MSZP-vel való együttműködésre.)

IV.

A kormányon töltött négy év nehézségei, a kemény megszorító intézkedések (megtűzdelve a téves döntésekkel, a napvilágra került visszaélésekkel) a javuló gazdasági tendencia ellenére is negatívan befolyásolták a két kormányzó párt 1998. évi választási eredményeit. Jóllehet a választás kimenetele az uralmon lévő pártokat meglepte, mégis azt kell mondanom, hogy az összefüggések és következményeik alaposabb elemzéssel kiszámíthatók lehettek volna. Egyrészt mindkét uralmon lévő párt – bár külön-

böző értelemben és mértékben – „túlgyőzte” magát 1994-ben; másrészt ez a tény óhatatlanul negatív következményekkel járt a szükségessé váló kemény intézkedések során. Némi túlzással azt mondhatom, hogy 1998-ban a különböző tényezők következtében stabilnak tekinthető szavazóik támogatták a két kormányon lévő pártot. Ebből a szempontból a szocialista párt perspektivikusan jelentős és szilárd pártnak lenne tekinthető, ha eltekintենék a választók korösszetételétől. (Ezért kell törekednie a megújulásra, amely a fiatalabb korosztályok számára is vonzóvá teheti.) Az SZDSZ mellett pedig feltehetően valódi bázisa tartott ki az 1998. évi választásokon. Végül kétségtelen, hogy az akkori kormánypártok a választást megelőző és egyre nyilvánvalóbbá váló gazdasági eredményekre (amelyek ráadásul még aligha jelentkezhetek a társadalom széles régeiben) alapozva passzív, a második forduló előtt elhibázott választási „küzdelmet” folytattak.

A jobbközép pártokra vonatkozóan két jelentős következtetés vonható le. Egyrészt a legerősebb és ideológiailag leginkább a jövőt körvonalazó, a stabil polgári eszmék megvalósítását ígérő Fidesz-Magyar Polgári Párt köré megindult (és a kormányalakításban realizálódott) tömörülés kialakulása már eddig is jelentős teljesítmény. Másrészt ez a tömörülés részben a II. világháború előtti, részben pedig a háborút közvetlenül követő időszak társadalmi-történelmi vonásait és tartalmát is hordozó pártoknak a Fideszbe történő valószínű beolvadását is előrevevítette. Kérdés természetesen, hogyan hat ez a szervezeti mellett „ideológiai” beolvadást is jelentő magatartás a pragmatikus Fidesz eszmei arculatára. További kérdés, hogy a Fidesz vezetése alatti kormányzati szerepvállalás mennyire bizonytalaníthatja el a kiscsapat társadalmi helyzetét, s elindíthatja-e folyamatos, esetleg hosszabb ideig tartó gyengülését, amely végül az agrárium képviselőitől való visszaszorulását eredményezi.

Mindezek alapján a tíz éve alakuló magyar pártrendszer legfontosabb jellemzői (nem szólva most az ún. pártcsírákról) nagy valószínűséggel felvázolhatók. Tény ugyanis, hogy – ha koalíciós formában is – megindult a tisztulás és a tömörülés folyamata. Ennek már láthatók is a legfontosabb irányai, ahogyan felismerhetők sajátos jelenségei is, ezt jelzik a 2000. évi közvélemény-kutatások is.

A politikai pártok jelenlegi helyzetét röviden a következők szerint vázolhatjuk.

1. Az *MSZP szociáldemokrata arculatának erősödése*. Ezt a folyamatot gyengítette volna és gyengítené, ha a hatalmon maradása érdekében az MSZP szövetségre lépett volna a szélsőbaloldali erővel, illetőleg ha a jövőben ezt tenné. Ennek azonban csekély volt és maradt a valószínűsége, az eddigi kísérletek kudarcával végződtek. A választások előtt még várható volt a koalíció fennmaradása, s erre való készségüket az MSZP és az

SZDSZ vezetői akkor egyaránt kifejezték. Ez a perspektíva azonban ma már (esetleg a következő választásokon?), az SZDSZ legutóbbi kongresszusa után, s az esetlegesen a párt elnökévé választandó Demszky Gábor budapesti főpolgármester kétértelmű nyilatkozata után kérdésessé vált. A szociáldemokrácia és a liberalizmus hosszú távú szövetsége, amely – éppen a hosszú táv miatt is – mindkét párt elméleti, politikai, sőt taktikai formálódását (átalakulását) is megkövetelné, ma ugyan még nem látható előre, de a mai helyzetben nem is valószínű. Kérdés az is, hogy az MSZP választóinak mai korösszetétele hogyan alakul, és hogy a következő négy év elteltével képes lesz-e a párt a fiatalabb korosztályokra nagyobb vonzerőt kifejteni. (Ez mindenképpen megkövetelné a vezetés fiatalítását, a szakszerűség erőteljesebb hangsúlyozását.) Kérdés az is, hogy a támogatók közül az idősebb korosztályok természetes fogyása nem jár-e a párt támogatóinak jelentős csökkenésével. Hiszen semmi sem adhat biztosítékot arra, hogy a „majdani idősebbek” – évek növekvő számával – politikai vonzódásukat is megváltoztatják, és a szocialistákhoz fordulnak. (1999 tavaszán az MSZP továbbra is a második helyen állt, általában 5%-kal, esetenként valamivel többel elmaradva a Fidesz mögött; a nyár időszakára a két párt támogatottsága kiegyenlítetté vált, 2000 őszéig pedig – ha nem is túlságosan nagy különbséggel, pontosabban a többi párt együttes erejével aligha azonos nagyságú eredmények – vezetéshez jutott. Igaz, hogy 47-50% körül ingadozik azoknak az aránya, akik vagy nem mondják meg, kire szavaznak, vagy nincs kialakult véleményük.)

2. *A mérsékelt jobboldal távlatilag egységes párttá való szerveződése.* Erre mutat az ebbe a csoportba sorolható – azaz mérsékelt jobboldali – pártok, mint a Fidesz-Magyar Polgári Párt, az MDF, a volt Kereszténydemokrata Néppárt egy része között kialakuló szorosabb-lazább szövetsége. Ma még – elsősorban az FKGP és az MDF – tagadja a Fidesszel való egyesülésének lehetőségét, de a közvélemény-kutatások tartósnak jelzik az MDF „mélyrepülését”, amely ma még kiszámíthatatlan következményekkel járhat. Természetesen ezt a folyamatot az új kormány sikere vagy kudarca jelentősen befolyásolja. A közvélemény-kutatások szerint 1999 tavaszáig a Fidesz szilárdan tartja első helyét, 5-7%-kal megelőzve a szocialistákat, ám a verseny – több, itt nem részletezhető körülmény miatt (részben a párton belüli, részben kívüli okok folytán) –, mint jeleztem, kiegyenlítetté vált, sőt az MSZP a legerősebb párttá vált.

3. *A Független Kisgazda- és Polgári Párt – történelmi hagyományai ellenére – a szélsőséges pártok vezető erejévé vált.* A választásokat megelőző hónapokban ugyan (egyik vezetőjének eltávolítása árán is) folyamatosan igyekezett „középre” helyezkedni, s még inkább ezt jelezték a Fidesszel folytatott koalíciós tárgyalások is. Viselkedése és ebből következően a társadalmi

megítélése is feltehetően az új kormányban való helyzetétől és annak működésétől függ. Ezzel kapcsolatban azonban a párt eddigi kormányzati munkája nem sok jóval biztat, ha a Fidesz vezetése igyekszik is pártszövetségese „eredményeit” elnézően kezelni. A Kereszténydemokrata Néppárt szélsőséges maradékaival kötött egykori szövetségét ez utóbbi párt választási veresége jelentősen gyengítette, s ma már nem esik szó róla. A Független Kisgazdapárt egyébként – jelentős múltja ellenére – ma már inkább tipikusan átmeneti pártnak tűnik, amelyet – hagyományai mellett – az agrárproblémák tartanak életben. Az agrárium gazdasági és társadalmi problémáinak megoldatlansága azonban – több mint kétéves kormányzás után – azt is jelenti, hogy a rendezés nem várható a túlságosan közeli években. Az eltelt tíz esztendőben még mindig nem született meg egy életképes rendezési koncepció, még kevésbé egy átgondolt mezőgazdasági politika. A Független Kisgazdapárt eddigi elgondolásai sok reménnyel nem kecsegtetnek, emitt a jelenlegihez képest kisebb, tipikusan agrárérdekű párttá alakulhat.

Az 1998. évi választások időszakától kezdődően azonban kísérletek láthatók a 2. és a 3. csoport közeledésére is. A teljes ellenzék sikeres megegyezése a választásokon végül is közös kormányalakításra vezetett. Csaknem egy év után kisebb-nagyobb viták, nézeteltérések már jelentkeztek a közös kormányzati gyakorlatban, ezek azonban még nem kérdőjelezték meg a koalíció létét, bár valóságos közelítés egyelőre csak a Fidesz és az FKGP között észlelhető, feltehetően azonban a kialakuló politikai helyzetben a ciklus végére az MDF is megegyezik a polgári pártokkal. Az MSZP és az SZDSZ esetében az utóbbi gyengülése esetleg megalapozhatja és előmozdíthatja – ha nem is formálisan, de politikailag – a majdani kétpárti politikai rendszer kialakulását.

Az 1998. évi országgyűlési választásokra megindult felkészülés folyamatában ezen – a politikai csoportosulásoknak csak bizonyos fenntartással nevezhető – pártszövetségek jövője még bizonytalannak tűnt. A választási eredmények azonban nem csupán jelentős mértékben hatottak az egyes pártok, sőt a magyar pártrendszer alakulására, hanem egyre inkább megmutatkozik a politikai és főleg vezetési „stílusváltás” is. Ahogyan ez az MSZP és az SZDSZ egykori koalíciójában észrevehető volt, ez a pártszövetség viták, kölcsönös megalkuvások, s végül a közös érdekek felismerése – nyugalmasabb vagy keményebb engedmények folyamatában – vittek el a felek által elfogadható megoldásokhoz. Ez a négy év azt is igazolta, hogy a *hatalom nagy összetartó erő*. Az akkori kormány SZDSZ-es tagjai például nyitottabbak voltak az MSZP-vel való együttműködésre, mint a kormányon kívül dolgozó társaik. Mindazonáltal e két párt vezetői a választások előtt késznek mutatkoztak a koalíciós együttműködés folytatására. Ez a folyamat a választások idején feltehetően megismétlődik a jelenlegi kormánypártok politikájában is.

A rendszerváltozásra vonatkozó kutatások az utóbbi néhány évben kezdtek komolyabb figyelmet fordítani a tőke, általánosságban a gazdaság és a politika összefüggéseire. A kutatások még meglehetősen kezdeti állapotban vannak, s az alapos vizsgálatokat még sokáig akadályozhatják a főleg politikai motivációból fakadó leegyszerűsített feltevések. Ilyen például az a tétel, amely szerint a korábbi politikai elit pozícióját gazdasági hatalommá konvertálta, amelynek segítségével a korábbi politikai elit egy része a politikát a gazdasági pozíciókból irányítani tudja. Aligha lenne tagadható természetesen, hogy ilyen „átalakulásokra” is sor került, de a komolyabb vizsgálatok a mai magyar tőkés gazdaság kialakulását és fejlődését már jóval összetettebb folyamatnak látják.

A mai magyar gazdaság tulajdonviszonyainak átalakulása nagyrészt gyorsan lezajlott. Még tíz esztendő sem telt el a rendszerváltozás formalizált deklarációja (1989) óta, s a termelési eszközök, a föld, a kereskedelmi és forgalmi struktúra, később pedig a pénzügyi intézetek tulajdonviszonyai gyakorlatilag szinte teljesen megváltoztak. Mi több, a tulajdonviszonyok átalakulását egyre inkább követi a technológiai, szervezeti, és a piaci változás is. Ám, ha mindezen átalakulások az országban együttes főfolyamatoknak tekinthetők is, egyes viszonylatokban és következményekben ez még kevésbé érezhető. A földtulajdoni és a termelési viszonyok sem alakultak még úgy, hogy például a mezőgazdaságban konszolidált viszonyok uralkodnának, s több, mint kérdéses, hogy az FKGP által még a parlamenti ciklusban beterjesztendő törvényjavaslat kedvező eredménnyel járhat-e. Szalai Erzsébet a közelmúltban tipizálta a magyar gazdaságban tapasztalható tendenciákat, s ezek között kiemelte a „kreatív alkalmazkodás” típusát: „Ekkor az egyén vagy szervezet struktúrájának átformálásával azért képes megújítani önmagát, mert rendelkezik egy vagy több olyan – a régi szerkezet lebontásával érintetlenül megmaradó – 'ösmaggal', amely köré új struktúráját telepítheti.” (Szalai, 1997: 1088.) Ez a típus – jöhet a magyar mezőgazdaság korábban éppen innovatív készségéről volt nevezetes – legkevésbé éppen a mezőgazdaságban maradt meg a rendszerváltozás után.

V.

A rendszerváltozás folyamatában 1988-tól kezdve óta a *politikai pártok egyre hangsúlyosabbá váltak*, jöhet a legfontosabb szerepet – belső ellentétei és vitái ellenére – egy ideig (ha adott esetben csak formálisan is) még a Magyar Szocialista Munkáspárt töltötte be. Később – gyakorlatilag 1988 végétől, 1989 elejétől – az uralkodó párttól egyre inkább függetlenedve, a *kormány látta el az irányító szerepet*. Azzal együtt, hogy a kor-

mány – gyakorlatilag 1989 kora májusáig, a minisztertanács átalakításáig – a legfontosabb döntéseit megvitatta az MSZMP Politikai Bizottságával, ténylegesen a PB általában elfogadta az előterjesztett javaslatra, vagy valamilyen formában szabad kezét biztosított a kormánynak. (1989. május 10-én – a kormány átalakításával összefüggő országgyűlési beszédében – Németh Miklós miniszterelnök világosan *deklarálta is a kormány függetlenségét.*) Később a kormány, illetőleg egyes kormánytagok és az MSZMP vezető szervei közötti megbeszélések egyre ritkultak, majd elmaradtak. Éppen ezért a Németh-kormányt meglehetősen váratlanul érte, hogy az ellenzék az ország átalakulásáról folytatott tárgyalásokat 1989 nyarán az MSZMP-vel kezdte meg, holott a miniszterelnök a május 18-án tartott parlamenti beszédében már világossá tette, hogy a tényleges hatalom a kormány kezében van.

Az MSZMP és az ellenzék közötti tárgyalások teljes anyaga még ma sem nyilvános. Mindenesetre az alkotmányról és az államszervezetről szóló tárgyalásokon az Igazságügyi Minisztérium munkatársai jelentős munkát végeztek. Ha több szempontból nem is volt kielégítő a végső eredmény (l. erre Kulcsár, 1994: 224–269.), a hiányosságok egy részét az új országgyűlés már Antall József kezdeményezésére korrigálta. Az alkotmány kisebb-nagyobb módosítására később is sor került, ám így is világos volt, hogy az országnak előbb-utóbb új és teljesen koherens alkotmányra lesz szüksége. Ennek munkálatai a Horn Gyula vezette szocialista-liberális koalíciós kormány kezdeményezésére – valamennyi parlamenti párt küldötteiből álló bizottságban – 1994-ben megindultak. A liberális SZDSZ azonban (amelynek képviselője töltötte be a Magyar Köztársaság Országgyűlése Alkotmányjogi Bizottságának elnöki tisztét) az 1989-ben elfogadott és azóta többször módosított alkotmány minél kisebb arányú változtatására törekedett. Különösen ellenállt a köztársasági elnök közvetlen, a lakosság által való megválasztásának, a kétkamaras országgyűlés bevezetésének stb. Az elhúzódozó viták, a kompromisszumos javaslatok sikertelensége végül is lehetetlenné tették az új alkotmány végső szövegének megalkotását és elfogadását. Ezt egyébként a politikai vezető erők a soron következő országgyűlési választás előtt már nem is erőltették (L. erre pl. Kulcsár, 1995, 1995a, 1996, 1997, illetve Takács, 1995.).

Az „új alkotmány” előkészítésének fiaskója több körülményre is visszavevethető. Az egyik tényező kétségkívül az, hogy a szélesebb körű előmunkálatok után az országgyűlési képviselők közül összeállított alkotmányozó testület kevés figyelmet fordított az alkotmánytan, illetőleg a kérdéssel foglalkozó más tudományok álláspontjára. A tudományos eredmények mellőzésén túl hasonló sorsra jutottak a külföldi tapasztalatok is. Ugyanígy figyelmen kívül maradt a bíróság elé kerülő ügyek jellegének és számának jelentős megváltozásából fakadó szervezeti és eljárás-

si módosítások szükségessége. Az alkotmánytervezet szerzői úgyszólván valamennyi lényeges szervezeti és hatásköri alapkérdésben a hatályos alkotmányra építve kísérelték meg a politikai pártok között az új alkotmányra vonatkozó konszenzus kialakítását. Az MSZP például eredetileg nagyon fontosnak tartott elvekről – ilyen volt a lakosság által választott köztársasági elnök – mondott le a politikai pártok közötti egyeztetés érdekében (feltehetően az SZDSZ hatására). Holott legalább két másik párt szilárdan támogatta a köztársasági elnöknek a lakosság által történő megválasztását.

Miután hosszú tárgyalások során sem sikerült legalább öt párt által elfogadható elveket és szöveget készíteni, a pártok lényegében lemondtak arról, hogy az 1998. évi országgyűlési választások előtt új alkotmányt fogadjanak el. A kudarchoz hozzájárult az is, hogy az országgyűlés az Alkotmány-előkészítő Bizottságot csak országgyűlési képviselőkben állította össze, akik többségükben nem voltak alkotmányjogászok. Egy-egy szakembert alkalomszerűen felkérték a munkában, de nem a döntésben való részvételre, anélkül hogy a legfontosabb problémákban a szakemberek – esetenként szinte egyhangú – álláspontjával érdemben foglalkoztak volna. (Az alkotmány-előkészítés vitáira l. Somogyvári, 1998.)

Az egyetlen lényeges eredmény (amely azonban nem elsősorban az alkotmányozó bizottság, hanem a kormányzat munkája alapján született) a bírói függetlenség rendszerének kimunkálása, az erre vonatkozó törvény elfogadása volt. (az 1997. évi LXVI. tv.). Az új törvény kiteljesítette a bíróságok elvileg elfogadott, de maradéktalanul meg nem valósított szervezeti függetlenségét. A bíróságok ezentúl közigazgatásilag sem tartoznak az Igazságügyi Minisztérium alá, hanem az Országos Igazságügyi Tanács látja el az igazgatási feladatokat is. Elvileg már kimunkált és elfogadott törvény alapján megváltozna a bírósági fórumrendszer is, az ítéletábláknak mint fellebbezési bíróságoknak visszaállításával. (Meggjegyzendő, hogy a jelenlegi kormány csak egyetlen ítéletáblát kívánna felállítani, s azt is egy-két év elmúltával. Természetes azonban, hogy a politika egyre inkább utat enged a már egyszer elfogadott bírósági fórumrendszer egyre gyakoribb megkérdőjelezésének. Anélkül, hogy ezt a rendszert egyáltalán kipróbálták volna)

Az új alkotmány megalkotásának kudarcra nem kis mértékben arra vezethető vissza, hogy a pártok gyakorlatilag képtelennek bizonyultak részben a megszokottól, részben pedig az 1989. évi XXXI. tv., azaz a hatályos alkotmánnyal biztosított, valamennyiük számára „biztonságot” is nyújtó intézményrendszerrel való elszakadásra. Elméletileg felmerült ugyan az országgyűlési képviselők – az ország méreteihez képest túlságosan nagy – számának esetleges csökkentése. Ma már az országgyűlés és természetesen a pártok többsége hajlandó a probléma megvita-

tására, ám ezt az álláspontot kezdettől fogva és igazán határozottan csak a Fidesz-Magyar Polgári Párt képviselte. Kevés kivétellel azonban nem kész erre, illetőleg nagyon bizonytalan ezzel kapcsolatban a pártok többsége. Így azután ezt a problémát a Fidesz vezette kormány nem is vitte az országgyűlés elé. Ahogy „feledésbe merült” az esetleges második kamara felállításhoz szükséges lépések megtétele is.

Bármely ország politikai rendszerének felépítése, különösen működése, jelentős mértékben függ az adott ország politikai kultúrájától. Egy társadalom politikai kultúrája más társadalmakhoz hasonló összetevőket éppen úgy tartalmaz, mint csak egy kultúrára vagy éppen egy meghatározott országra, sőt ezen belül is egyes szubkultúrákra jellemző ismérveket. A politikai kultúra tartalmilag tehát jelentősen összetett fogalom. Egyes vonásai egy-egy politikai egységen belül is különbözők lehetnek, s ugyanazon elemek eltérő súllyal és jelentőséggel rendelkezhetnek. Mindebből következik, hogy ugyanazon intézményeknek, magatartásoknak a különböző politikai rendszerekben, alrendszerekben különböző jelentőségük lehet (a fogalom összetettségére és kulturális differenciáltságára l. Kulcsár, 1987: 321–349.).

A társadalom politikai folyamatai rövidebb időszakra is alakítják a politikai rendszer felépítését és működését, akár egyes alrendszereinek, intézményeinek helyét és funkcióit is. Ebből következik, hogy a társadalom hosszú idő alatt kifermálódott politikai kultúrájából egyes elemek korszakonként más-más hangsúlyt kaphatnak. A politikai rendszer tudatos fejlesztésének folyamatába bevezetett egyes elemek sorsa – a fentiekből következően – bizonytalan, formájukban, tartalmukban és a rendszerben elfoglalt helyüket, súlyukat tekintve is változhatnak. Újonnan és tudatosan kimunkált elemek (ideértve az intézményeket is) működésükben, társadalmi súlyukban, sőt fennmaradásukban is jelentősen közrejátszanak a korábbi történeti folyamatok, pontosabban az általuk való feltételezettségük. A korábbi jellegzetességek s ezek „betagozódása” az egész rendszerbe azt is meghatározza, hogy a változás mennyire képes funkcionálisan kielégíteni az új szükségleteket, mennyire illeszkedik be a politikai rendszer struktúrájának és működésének alapvető feltételeibe.

Tehát, hogy a politikai rendszernek a rendszerváltozással kialakult elemei és strukturális összefüggései eddigi működésükkel még nem igazolták, hogy a „létező világok legjobbját” jelentik. Nem igazolt tehát az sem, hogy a politikai rendszer eddig kialakult formalizált alapelvei, az alkotmányban rögzített tételek a magyar társadalom számára – különösen hosszabb távra – a legjobb megoldásokat foglalják össze. Legfeljebb annyi állítható, hogy jobbak, mint pl. az 1990-es évek második felében kialakított alkotmánytervezet.

Ebből következik, hogy mindazok a kutatások, amelyek a magyar politikai rendszer elemeinek és összefüggéseinek valóságos helyét, következményeit elemzik, a rendszer hatékonysága és működése következményeinek feltárása szempontjából nagyon fontosak lehetnek. A politikai rendszer – legyen jogilag bármilyen kitűnően formált és fogalmazott (ami egyébként a magyar politikai rendszerre nem jellemző) – történelmileg formálódott társadalmi folyamatok és jelenségek között működik. Ezek az összefüggések azt is eredményezhetik, hogy a tudatosan kimunkált politikai rendszer sem úgy működik, legalábbis nem minden részében, ahogyan alkotói elgondolták. A magyar politikatudományban fel-felbukkan ez a probléma, ám nyilvánvaló, hogy teljes elemzését résztanulmányok sokaságának kell előkészítenie.

A magyar politikai rendszernek azonban – éppen felépítésének, működésének hiányosságaiból fakadóan – egyre erősebb az a sajátossága, hogy civil szervezetek befolyása erősödik a társadalomban. Egyre inkább részt kívánnak venni – legalábbis bizonyos, érdekkörükhöz közelálló – politikai problémák tárgyalásában, esetleg eldöntésében is.

Ez persze nem sajátos magyar jelenség. A civil szervezetek egyre nagyobb szerephez jutnak a fejlett demokratikus országokban is. E „szerep” mértéke és alakulása azonban nem független a hagyományoktól, a polgári kultúra fejlettségétől. Magyarországon a civil szervezetek jelentőségére – elsősorban a helyi politikai vezetésben – éppen a legutóbbi két önkormányzati választás hívta fel a figyelmet. A 10 000, illetőleg ennél kevesebb lakosú városok és községek 1994-ben megválasztott polgármestereinek 88%-a a politikai pártoktól független volt, s alig maradt el tőlük a független helyi képviselők aránya (valamivel több mint 83%). Ezekben az arányokban éppen úgy tükröződnek a kisebb települések, tehát a kisvárosi és falusi önkormányzatok képviselői összetételének távolabbra vezető hagyományai, mint bizonyos fenntartás a politikai pártokkal szemben. (Erre mutat az is, hogy hasonló jelenség volt tapasztalható az 1990. évi önkormányzati választásokon is, s ezt jelzik az 1998. évi adatok is.)

Ez a jelenség figyelemre se méltó. Világosan jelzi ugyanis, hogy a politikai élet szervezett szereplői sem csupán a pártok lehetnek. A civil szervezetek politikai szerepvállalását többen, köztük a pártok is, hajlamosak történelmietlen analógia alapján elvetni. Főleg a második világháborúban vereséget szenvedett vagy néhány évvel később megbukott fasiszta országok egykori, „hivatásrendi” szervezetei politikai szerepére hivatkozva vagy célozva teszik ezt, a korábbi rossz beidegződéseknek „engedelmeskedve”. A mai civil szervezetek azonban – akár foglalkozási, akár másfajta kritériumok alapján jelennek meg a politikai életben – nem azonosíthatók a teljesen más ideológiai alapokra épült, egykori fasiszta szervezetekkel. Továbbá: a mai,

rendkívül komplex társadalmi viszonyok között nehezen utasíthatók el azok a szervezetek, amelyek érdekeiket politikai szervezetként, politikai eszközökkel kívánják szolgálni. Aligha feltételezhető, hogy akár a tegnapi, mai „politikai” szerveződés örök időkre, vagy csak néhány évtizedre is megkövesedett mintát ad napjaink vagy a jövő politikai tevékenységének. Ha tehát napjainkban például a pártokat tekintjük is a demokratikus politikai rendszer kitüntetett résztvevőinek, ez még nem jelenti azt, hogy másfajta, létező és erősödő szerveződés szerepét igazoljuk.

VI.

A társadalomban élő és politikailag is releváns érdekek többnyire, bár távolról sem egyforma eséllyel és hatékonysággal, kifejezésre jutnak a „megfogalmazott” politikai elvekben és nézetekben. Az így „megfogalmazott” elveket, nézeteket – akár jel-szavakban, akár kimunkált eszmerendszerekben kapnak is formát – több-kevesebb szelekcióval és hatékonysággal a politikai intézmények fejezik ki vagy hasznosítják. Végül az érdekek és a hagyományok szerint szerveződő együttesek adják meg a sokféle formában megjelenhető politikai intézmények lényeges tartalmát. Ez a tartalom, akár normákban, akár intézményekben és szervezetekben jelentkezik, akár eszmerendszerekben is megfogalmazódva válik az egyéni és szervezeti magatartás hivatkozási alapjává, gyakorlatilag elválaszthatatlan a tényleges politikai viselkedéstől. Legalább hivatkozási alapként megjelenik a politikai magatartás alakulásában. A politika világában ezek az összetevők általában igen bonyolult szövevény elemeiként hatnak, még akkor is, ha adott esetben vagy a politika aktausaiban nagyon leegyszerűsített formákban vannak jelen.

A politikai rendszer tehát rendkívül bonyolult szerkezet (L. Kulcsár, 1987: 163–260.), amelynek egyes elemei – akár a tudományos vizsgálat céljaira is – csak feltételesen és ezt a körülményt állandóan beszámítva különíthetők el.

Erre azért is emlékeztetni kell, mert a magyar politikai rendszernek, ezen belül az államszervezetnek, illetőleg egyes összetevőinek rendszeres vizsgálata a történelem adottságaiból következően csak az utóbbi években indult meg. Az elméletileg megalapozott, nagyobb igényű elemzésre azonban megfelelő minőségű empirikus vizsgálatok nélkül aligha lehet vállalkozni a változást követő években. Még maguk a jelenségek is változnak, alakulnak, átmeneti formákat, kiérleletlen tartalmat, véletlenszerű hatásokat produkálnak. Bár – ahogyan a párttagozódás várható jelenségei kapcsán megkíséreltem jelezni – még mindig sok a bizonytalanság társadalmunk politikai életében, mégis

formálódni látszanak a távlatilag tartós jelenségek és intézmények is.

A politikai rendszer alakulása szempontjából kitüntetett jelentőségű – s ezek elemzése hosszabb távra érvényes tanulságokat ígér – a parlamenti kormányzás, valamint a helyi, illetőleg regionális önkormányzat és közigazgatás várható alakulásának az elemzése. Ezek a problémák több szempontból is rendkívül fontosak. Általánosságban azért, mert a parlamenti kormányzás a legtöbb országban jelentősen megváltozott a második világháborút követően. Ám a további változások szükségessége is egyre világosabban körvonalazódik – időszerűbb és hatékonyabb elemeinek, formáinak kibontakozása lényegében rövid távú problémának tűnik. Magyarország esetében ez a probléma – a rendszerváltozást követő évtized végén és a harmadik országgyűlési választás előtti hónapokban – sajátos hangsúllyal és összefüggésekben jelentkezett. Egy részről igen lényeges elem, hogy a harmadik országgyűlési választások idején az ország stabil képviseleti rendszerrel rendelkezik, még akkor is, ha egyiket kisebb párt stabilitása megszűnt, vagy maga a párt – ezért is – átalakulóban van. Ezzel is összefügg, hogy a rendszerváltozás harmadik országgyűlési választását alig előzhette meg akár kisebb jelentőségű új elemek választójogi törvénybe való bevezetése. Világos, hogy – ha a stabilitás fontos szempontjai miatt – a jelenlegi választójogi rendszer – rövid idővel a választások előtt – gyakorlati okok miatt is megőrzendőnek mutatkozott. A társadalom és életfeltételeinek változása, az Európai Unióba való valószínű felvételünk feltehetően már az 1998. évi választásokat követően időszerűvé teszi a választójogi és képviseleti rendszer jelentős átalakítását. (Ez érinti a második kamara bevezetését, a képviselők számának csökkentését, a választójogi törvény reformját, az országgyűlés hatáskörének a kormányzati jogkörrel együttes elemzésén alapuló módosítását, a helyi, a megyei képviseleti rendszer és közigazgatás erősítését stb.)

A magyar önkormányzati rendszer is fejlesztést (ám nem visszafejlesztést) és hatásköri pontosítást igényel. A rendszer ugyanis sajátos, mi több, ellentmondásos helyzetbe került a rendszerváltozást követő években. A magyar történelem tanúsága szerint az önkormányzatok gondosan őrizték az ország függetlenségét a maguk területén. Ez az értékelés természetesen maga után vonta az önkormányzati függetlenség helyreállítását (a rendszerváltozás menetében), óvásának és lehetőség szerinti fenntartásának máig tartó igényeivel. Nem vitatható másrészt, hogy az önkormányzati „öntudat” esetenként magában foglalta a letűnt vagy letűnő elvek, életformák, hatalmi viszonyok védelmét is. Ha azonban itt megállnánk (ahogyan esetenként, de vissza-visszatérően megállt a magyar irodalom, sőt a szakirodalom is), akkor nagyon egyoldalúan ábrázolnánk a magyar önkormányzatiságot, a megyék világát. Ebben az eset-

ben megmaradna a „régí jó táblabírák” sajátos, megmosolyogtató, más szerzők ábrázolásában maradi, kegyetlen, úrhatnám világának. Nem feledhető azonban a megyék harca a magyar függetlenségért és a jogokért, nem hanyagolható el szerepük (és a „diétai” küldötteik szerepe) a független és polgári Magyarországért való küzdelemben. Nem feledhetjük azt sem, hogy a kiegyezést követő évtizedekben – több mint egy évszázadon át – a központi hatalom konzekvensen szorította vissza a megyéket kormányzati, jogalkotási és politikai szintéren egyaránt.

A centralizáció érdekében ható tényezők azonban nem csupán Magyarországon váltak érezhetővé, s nem csupán a megyékkel, hanem a helyi és regionális közigazgatással szemben is működtek. E folyamat nyílt és „rejtett” támogatói általában a racionalitásra, a szakszerűség érvényesítésére hivatkoznak. Kétségtelenül mutatkoztak és mutatkoznak ellentmondó törekvések is, hiszen a megyei vagy települési önkormányzatok mindig nehéz helyzetbe kerülnek, ha társadalmi méretű, a gazdaságot, az iskoláztatást, a szociálpolitikát stb. egyaránt érintő gyökeres átalakítási folyamat megy végbe. Sőt, ellentmondásnak tűnhet éppen a gyökeres átalakulásról szólni, s ugyanakkor a községi, városi vagy éppen területi önkormányzatok jelentőségét emlegetni. Hiszen ismert, hogy adott esetben éppen ezek az önkormányzatok nem képesek például a modern iskola anyagi feltételeit, oktatói és más követelményeit biztosítani. Anyagi források hiányában a települések a mindennapi élet (egészséges vízszolgáltatás, csatornarendszer, belső úthálózat, és sorolhatnám tovább) korszerű feltételeit nem vagy csak töredékesen biztosíthatják. Az önkormányzatiság és a modern életfeltételek biztosítása tehát ellentmondó követelményeknek tűnnek, különösen a települések gazdasági viszonyainak mára létrejött, rendkívül eltérő fejlettségi szintjén. Aligha vitatható, hogy a kettő összeegyeztetésének folyamatában nem jelentéktelenek az állami feladatok. Az anyagi feltételek állami biztosítása ma is elkerülhetetlen. Mi több, ez nem is változhat meg teljesen az önkormányzatok anyagi helyzetének javulásával sem, hiszen a települések anyagi erejének teljes kiegyenlítődése aligha várható. Ez azonban *nem vezethet az önkormányzatiság csökkenéséhez*. Az ország élete, nem is szólva fejlődéséről, nem függhet csak a települések rendkívül változó anyagi erejétől, szerencsés vagy kevésbé szerencsés adottságaitól.

A magyar társadalom területi fejlettsége mindig is nagyon egyenetlen volt. Ezt az egyenetlenséget még a jelenlegi, de gyakorlatilag már 80 éve csonka országban sem lehetett tartósan és jelentősen kiküszöbölni vagy hatékonyan csökkenteni. Az országnak az utóbbi évtizedben megindult átalakulása az egyes tájegységek és települések közötti különbségeket nem tudta megszüntetni. Ellenkezőleg: ezek a különbségek igen jelentős

mértékben növekedtek. Az ország kiegyensúlyozott fejlődése, a nagy különbségek hiánya azonban a nyugodt gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok kialakulásának alapvető feltétele. Aligha túlzás tehát azt állítani, hogy a területi fejlődés különbségeinek legalábbis jelentős csökkentése az ország tartós politikai egyensúlyának is elengedhetetlen feltétele.

A központi kormány és a megyei, illetve települési önkormányzatok tervszerű együttműködése az ország településfejlesztésében elkerülhetetlen. Ezt igényli az ország kiegyensúlyozott gazdasági fejlődése és politikai nyugalma. Azt azonban tudomásul kell venni, hogy a települési viszonyoknak még ez a közelítése is, nem is szólva a jóval szerényebb mértékű kiegyenlítődéstről, hosszú távú folyamat. A területi adottságokon túl egyáltalán nem jelentéktelen az önkormányzati vezetésnek, sőt magának a lakosságnak az alkalmazkodási képessége, kezdeményező ereje.

A területi fejlődés egyenlenségei, amelyek lakossági egyenlőtlenségben is kifejeződnek, (bár nem csak ez a forrásuk) természetesen vezetnek el a népességben jelentkező egyenlőtlenségek problémájához.

A rendszerváltozást követő egyik legfontosabb politikai dilemma – amelynek azonban jelentős humán-, gazdasági, termelési és igazgatás-hatékonysági, sőt történetfilozófiai összefüggései is vannak – a feltételek és lehetőségek társadalmilag meghatározott egyenlőtlensége. Emiatt igen jelentős probléma, hogy miként csökkenthető ezen eltérő feltételek társadalmi hatása, ebből következően: mi lehet a szociálpolitika helye az új társadalomban, az új politikai rendszerben?

Ráadásul a kialakított politikai rendszer – amely az új alkotmány rendelkezése szerint jórészt megtartotta a szociális tartalmú jogokat – alapelveiből következően előbb-utóbb rákényszerült arra, hogy a szociális ellátás elvein és módszerein, ha fokozatosan is, de változtasson, éspedig a szűkítés irányába haladva. (Kivétel a Fidesz-kormány által többször hangoztatott, a születések számának emelkedését, a gyermeknevelést elősegítő intézkedések.) Az új rendszer kiépítése még meg sem kezdődött, amikor a nyugat-európai országokban egyre gyengült a jóléti állam működése, s a szociális problémák kezelése a volt „szocialista” államokban is egyre inkább válságba került. Ennek a válságnak alapösszefüggései természetesen a társadalom gazdasági átalakulására voltak visszavezethetők. Hiszen a gazdaság leépülése, de a megmaradt részének modernizálása is, jóval kevesebb munkaerőt igényelt a rendszerváltozás előtt még mindig mesterségesen fenntartott szintnél. (A foglalkoztatottság szintje a rendszerváltozás folyamatában a legjobb esetben is a nyugat-európai átlagra esett vissza.) A termelés mennyiségi és jövedelmezőségi csökkenése (nem szólva a sokszor kevésbé korszerű, éppen ezért korlátozottan vagy olcsóbban értéke-

síthető termékekről) természetesen negatívan hatott az ország jövedelmi szintjére. A jövedelmi szint csökkenésével szemben viszont növekedtek a munkanélküliségből fakadó, az adósságszolgáltatásból eredő, az ország átalakulását kísérő kiadások, nem is szólva más, az országot terhelő kötelezettségekről. A korábbi bevételek viszont korlátozott mértékben jelentkeztek hatékony jövedelemforrásként, a privatizációból nyert összegek jelentős részét a problémát kezelő mechanizmus öfenntartására, később az adósságszolgáltatásra kellett fordítani stb. Ráadásul mind-ezen folyamatok jelentős hibákkal működtek. Egyelőre még nem tudjuk, hogy az átalakulás sok tekintetben szakszerűtlen, illetőleg tapasztalatok nélküli lebonyolítása milyen veszteségeket jelentett az országnak. Nem ismertek pontosan azok a tényezők és jelenségek sem, amelyek a „feketegazdaság” részarányát egyes becslések szerint 30%-ra emelték.

A „mi lett volna, ha” kérdése természetesen fel sem tehető. Egy országnak a kialakult adottságokkal kell számolnia, és ezek alakulása nagyon sok tényezőtől függ. Így annak az időnként feltett kérdésnek sincs értelme, hogy vajon az átalakulásra elszánt Németh-kormányzat – látván a kibontakozó ellenzéki erők gyengeségét és politikai tapasztalatlanságát – miért nem hajtotta végre maga a teljesebb rendszerváltást, több változást is bevezetve az új alkotmányon és néhány más törvényen túl is. Miért nem érettebb ellenzéki erőnek adta át – esetleg valamivel később megtartott választásokon – az ország irányítását? Ám, ha természetesen igaz is, hogy minden, ami történik, nem szükségképpen történik úgy, ahogy, az is igaz, hogy abban a szituációban a „megtörtént” folyamatok és események jelentős „gyökerekkel” rendelkeztek.

Mindenesetre a társadalom viszonyai lényegében még évekig fenntartották a korábban kialakított szociális ellátórendszert. Az e viszonyokban gyökerező, ráadásul romló helyzet, valamint a politikai tényezőként is működő érdekek és megszokottság nem tették lehetővé az alapvető és rendszerbe foglalt változást.

A magyar „szocialista” államban kialakult szociálpolitikai rendszer reformját nem csupán az igényli, hogy nem áll rendelkezésre az az anyagi erő, amely fenntarthatná, és tekintetbe kell venni a társadalom politikai és gazdasági átalakulását is. Másfajta szociálpolitikát igényel a gazdasági alapjában gyökeresen megváltozó társadalom, s számvetésre készítet a megváltozott anyagi helyzet is.

Befejezésül: a Magyarországon tíz évvel ezelőtt már világosan kirajzolódó társadalmi és politikai folyamatok rendszeres elemzése még alig kezdődhetett meg. Egyelőre be kell érünk egy-egy probléma elemzésével, egy évtized alatt kialakult viszonyok szakszerű, de a „felszínen maradó” értékelésével. Egyes nagyon fontos dokumentumok még nem hozzáférhetők, az események szereplőit még kötik élményeik és résztapasztá-

lataik, esetleg mai érdekeik. Ezzel együtt szükség van az egykori „szereplők” élményeire és tudására, ahogyan szükség van a tárgyilagos elemzők eredményeire is. Érdekes azonban, hogy az egykori szereplők közül – legalábbis egyelőre – kevesen jelentkeztek saját tapasztalataik összefoglalásával, a történelem és a politikatudomány művelői pedig nagyon nehezen szabadulnak szimpátiájuktól, ellenszenveiktől, s hajlamosak az események és folyamatok egyoldalú megközelítésére. A napi politika még mindig erősen jelen van a múltbeli történések elemzése mögött.

A politikatudomány fogalmilag, módszertanilag és teoretikusan egyaránt mindinkább éretté válik Magyarországon is arra, hogy előítélet nélkül legyen képes ennek a történelmi jelentőségű átalakulásnak az elemzésére. Ha az elemzők mindinkább képesek lesznek elszakadni a napi politika különböző szereplőitől és csoportjaikhoz, érdekeikhez, politikai célkitűzéseiseihez fűződő vonásoktól, annál inkább válnak képessé a valódi tudományos értelmezésekre, amelyekkel egyébként a politika művelőinek is maradandóbb tudást, s ezzel igazi segítséget adhatnak.

IRODALOM

- Böhm A.–Szoboszlai Gy. (szerk.) 1996: *Önkormányzati választások 1994. Politikai szociológiai körkép*. MTA Politikai Tudományok Intézete
- Enyedi Gy. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület
- Glatz F. (szerk.) 1997: *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia
- Glatz F. (szerk.) 1997: *Globalizáció és nemzeti érdek*. Magyar Tudományos Akadémia
- Kilényi G. (szerk.) 1990: *International Conference on Institutional Guarantees of the Safeguarding of Constitutionalism 25–27. April, 1989*. HAS Research Centre for Political Science.
- Kulcsár K. 1980: Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”. *Közgazdasági Szemle*, július–augusztus
- 1987: *Politikai és jogszociológia*. Kossuth Könyvkiadó
- 1991: *Politikai rendszerváltás Kelet-Közép-Európában*. Államtudományi Kutatóközpont
- 1994: *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990*. Akadémiai Kiadó
- 1995: A kétkamarás Országgyűlés problémája. *Társadalmi Szemle*. 10. sz.
- 1995: A magyar modernizáció politikai összefüggései. *Valóság*. 17. sz.
- 1996: Alkotmányozás Magyarországon, 1996. *Magyar Szemle*, 7–8. sz.
- 1997: Politikai rendszer és politikai kultúra. In: Glatz Ferenc (szerk.) *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia

- 1997a: A politikai rendszer és a magyar valóság. *Társadalomkutatás*, 1-2.
- Sárközy T. 1997: *Rendszerváltozás és a privatizáció joga*. Magyar Tudományos Akadémia
- Somogyvári J. (szerk.) 1998: *Az Országgyűlés alkotmány-előkészítő munkájának dokumentumai, 1994-1998*. 1-2. k. Parlamenti Módszertani Iroda
- Szalai E. 1997: Kaleidoszkóp. A nagyvállalatok, nagyvállalati vezetők és a nagyvállalkozók megújulási készségéről. *Közgazdasági Szemle*, december
- Takács I. 1995: A törvényhozás második kamarája. *Társadalmi Szemle*, 10. sz.